

НОРМИ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА ТА ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ В СИСТЕМІ ВЛАСНОСТІ МІСТ І МІСТЕЧОК ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті на основі аналізу норм звичаєвого права, Литовського статуту, законодавчих актів Російської імперії та низки архівних матеріалів зроблено спробу виділити особливості земельних відносин у містах та містечках Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Автор зазначає, що з часу приєднання Поділля до Росії і аж до 40-х рр. ХІХ ст. царизм не наважувався докорінно ліквідувати чинні польські законодавчі та звичаєві норми, які регулювали поземельні відносини. Він лише вдався до поступового поширення цивільного законодавства Російської імперії у краї. Відтак, у містах і містечках регіону панувала унікальна ситуація, коли в юридичній практиці, в залежності від обставин, послуговувались законодавством і Речі Посполитої, і Російської імперії. Цей юридичний симбіоз сприяв значному поширенню в краї суперечок щодо прав на земельні володіння та обмежував державний контроль за цими поземельними відносинами.

Ключові слова: земельні відносини, міста, містечка, землеволодіння, Подільська губернія, Литовський статут, звичаєве право.

Звичаєво-правова культура займає важливе місце в історико-культурній спадщині українського народу. Державотворчі процеси в Україні, що супроводжуються активною законодавчою діяльністю, потребують нагального переосмислення звичаєво-правової спадщини українців, особливо у сфері земельних відносин, інституту власності, народної економічної культури, у зв'язку з потребою адаптації молодого законодавства незалежної України до специфіки української ментальності, до стереотипів господарювання і народно-правових ідеалів.

Проблему правового регулювання земельних відносин на українських землях, на наш погляд, необхідно розглядати з урахуванням двох основних положень: це своєрідність історичного розвитку України, що вплинула на виникнення правових норм, і співвідношення звичаєвих норм, що регулювали земельні відносини, та особливо – законодавчих актів феодального права, структура яких була зумовлена розвитком тих чи інших форм землеволодіння.

У 30-40-х рр. ХІХ ст. з появою праць з історії руського права західноруське право (тобто українське) розглядалося як його невід'ємна частина. Тоді ж таки в історико-правовій літературі з'являються роботи, пов'язані з вивченням звичаєвого права, до чого спричинилося визнання його неабиякої ролі в юридичному побуті. Більшість робіт Г.С. Мена, Д.І. Мейєра, М.П. Загоскіна, Н.С. Іларіонова, Ф.І. Леонтовича, М.Ю. Чижова-Метли, В.І. Сергієвича, М.Ф. Владимировського-Буданова та багатьох інших мали здебільшого теоретичний характер, бо торкалися суті звичаєвого

права, співвідношення норм звичаєвого права та звичаїв, ролі звичаєвого права у становленні правових систем.

Загальною методологічною помилкою дореволюційної історіографії було ігнорування закономірностей суспільно-економічного розвитку, що не дало змоги їй досить глибоко проаналізувати проблеми виникнення й розвитку норм звичаєвого права в цілому, й особливо тих, що регулювали земельні відносини.

На кінець XIX – початок XX ст. у роботах і російських, і українських учених дедалі частіше порушувалося питання про виникнення приватного землеволодіння. Значний внесок у розробку проблеми виникнення й розвитку земельної власності зробили вчені: С.Ю. Десницький, Й.Х. Фінке, Ф.А. Морошкін, А. Енгельман, Г.Ф. Блюменфельд, Б.М. Чичерін, К.П. Победоносцев, С.В. Пахман, М.М. Сперанський, В.М. Латкін, П.В. Полежаєв, М.С. Грушевський, В.Б. Антонович, О.Я. Єфименко, І.Б. Новицький, С. Дибовський, І.Я. Рудченко, В.А. Незабитовський, Б.Д. Греков, В.І. Пічета, Д.А. Похілевич, М.Ю. Брайчевський, О.І. Гуржій, О.О. Погрібний, В.Є. Рубаник та багато інших.

Серед небагатьох робіт, присвячених дослідженню такого специфічного для України явища, як інститут чиншового права, що входить до сфери звичаєвого права, можна вирізнити праці С. Дибовського, І.Я. Рудченка, В.А. Незабитовського, в яких вони відзначали, що чиншове право є найширшим правом володіння й користування чужим майном, при цьому вічно-чиншові відносини настільки наближаються до поняття «власність», що обмежена ними, вона існує майже номінально.

Мета нашого дослідження – показати роль і місце норм звичаєвого права та Литовського статуту в земельних відносинах у містах та містечках Подільської губернії наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.

Суть чиншового права полягала в тому, що воно припускало придбання прав земельної власності частинами, при цьому зберігалися всі атрибути права власності: володіння, користування, розпорядження. У чиншовому праві ми ще раз зустрічаємося з проблемою розмежування понять *власність* та *володіння*. Можна припустити, що тривале існування на українських землях чиншового права призвело до тотожності понять *власність* і *володіння*.

Більшість населених пунктів Поділля, як і всієї Правобережної України, наприкінці XVIII ст. входила до складу володінь магнатів і шляхти. Зокрема, в Подільському воєводстві 77,2% міст і містечок перебувало у приватній власності [35, с.454]. Поряд із ними були і вільні міста, або як їх тоді називали, колишні королівські міста. Деякі користувалися подарованими польськими королями земельними угоддями та магдебурзьким правом. Цілком закономірно, що користування землею і поземельні відносини в містах і містечках краю залежали передусім від їх правового статусу.

Зміни в системі землеволодіння і поземельних відносинах міст й містечок регіону розпочалися ще напередодні приєднан-

ня до Росії з того, що Катерина II, опираючись на численні війська, своїм таємним рескриптом від 8 грудня 1792 р. наказала командувачу російських військ у Правобережній Україні генералу М.М. Кречетникову організувати збір відомостей про державні маєтки та провести їх описи для налагодження управління і нагаду за господарською діяльністю [30; 32, с. 119]. Відразу ж після приєднання до Росії за іменним указом від 23 червня 1794 р. була оголошена загальноімперська ревізія державних маєтностей, мета якої полягала у виявленні сум, які сплачували їхні власники казенних маєтків на користь держави [1, арк. 14-88]. Представники російської влади зіткнулися з вражаючими масштабами приватних і державних маєтків Правобережжя й відсутністю чітких меж між земельними угіддями, оскільки їх розмежування за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилось. Такий стан речей був причиною зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків.

У ході проведення на Поділлі ревізії державних маєтностей перед російською владою постало питання: як ставитися до форм володіння нерухомим майном, існування яких не було врегульоване російським законодавством. У вересні 1797 р. Сенат знайшов компроміс, наказавши судовим установам приєднаних губерній керуватись у діяльності з вирішення поземельних відносин «...правилами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях відображених керувались» [33, с. 1]. Внаслідок цього, у Подільській губернії, як і в інших приєднаних територіях, чинними залишались колишні закони, тобто не припинялася регулятивна дія Литовського статуту та сеймових ухвал.

У 1811 р. було перекладено на російську мову текст Литовського Статуту, який містив норми права, що діяли в Україні до введення російського законодавства, але щодо введення його в дію не було видано спеціальної постанови, і його було розповсюджено в Україні не законодавчим шляхом, а з допомогою адміністративних розпоряджень. У 1840 р. його дію в Західній та Південно-Західній Україні було скасовано, але у Звід законів Російської імперії з нього були взяті закони, які залишалися чинними на теренах України.

Разом з тим, поземельні відносини в перших десятиліттях характеризувалися певними особливостями. Зміст їх полягав у поєднанні характерних рис землеволодіння та землекористування часів польського панування і властивих для Російській імперії норм земельної власності. Фактично в краї стало співіснувати поєднання польсько-литовської та російської нормативно-правової бази.

На перших порах царизм не вдавався до кардинальних змін соціально-правового статусу міст та містечок краю, підкреслюючи цим самим свою легітимність і правонаступність. Уніфікаційні перетворення щодо статусу міст проводилися поступово, однак цілеспрямовано і послідовно. Зокрема, у 1795 р. на міста Правобережної України, які не користувались магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, поширювалося

законодавство Російської імперії з відповідними принципами управління. Земля цих міст оголошувалась державною власністю і передавалась їм у громадське користування.

Зважаючи на те, що на Поділлі було більшість міст, які користувались повним чи частковим магдебурзьким правом, а також тих, котрі були у приватній власності польських магнатів, російська влада значну увагу приділила й регулюванню поземельних відносин у приватній сфері. Перший законодавчий захід Російської імперії спрямовувався на гарантування недоторканості приватної власності. Указом від 27 березня 1793 р. на польську шляхту поширювались права і привілеї, якими користувалися російські дворяни, а указом від 30 жовтня 1794 р. за польськими поміщиками були збережені права приватної власності на нерухомі маєтності та кріпосних селян [26, арк.12-13]. З метою уніфікації управління містами та містечками всього приєднаного краю розпочався їх викуп до казни [36, с.300-301]. У травні 1795 р. іменним указом імператриця надала казенним повітовим містам всі ті права, які жалуваною грамотою від 21 квітня 1785 р. російським містам затверджені. Як результати, міста, які не користувались магдебурзьким правом, в один момент були виведені з-під юрисдикції старостинських власників [34, с.178]. Своїм указом від 29 жовтня 1796 р. Павло I на деякий час зберіг інститут приватних міст [35, с.13], але така власність все більше підпадала під контроль з боку держави.

Особливість поземельних відносин у багатьох подільських містах і містечках полягала й у тому, що вони мали кілька власників, яким належали різні за розмірами земельні наділи. Зокрема, містечко Збриж перебувало у власності дев'яти осіб (Абринева, Біляєва, Вацивського, Грабовського, Добрянського, Зелінської, Маковського, Порушевського та Сабінської), кожен з яких володів своєю земельною часткою [29, арк.14-27]. Лише О. Зелінська її не мала. Загалом, у 1845-1848 рр. містечку належало понад 2960 десятин землі [27, арк. 9]. Чимало власників було в Михалполі [25, арк.12], Красному [23, арк.8], Ямполі [30, арк.6], Солобківцях [14, арк. 9], Чемерівцях [24, арк.7] і т.п. Приміром, містечко Красне належало 15 власникам [16, арк.7-8], які загалом володіли 8844 десятинами землі. У містечку Солобківці числилося 12 власників. Загальні розміри землеволодінь тут сягали 11557 десятин. Найбільші земельні наділи мали в М. Хелмінській, І. та В. Задирковські. [7, арк.7-9; 8, арк.5-6; 9, арк.7-8; 10, арк.10; 11, арк.1; 12, арк.7-8; 13, арк.9-11; 15, арк. 7-8; 16, арк.7-8; 25, арк.7-8].

Користування навколишньою землею здійснювалося лише з дозволу міського управління чи поміщика, які юридично залишались її власниками. У приватних містах передача міській громаді на «вічні часи» певної частини земельних угідь супроводжувалася виконанням міщанами і селянами низки повинностей на користь їх власників. Жителі міст і містечок одночасно відробляли панщину (як залежні селяни) і платили чинш (як міщани) за користування землею (плата за будинки і городи, найом лавок і оренда землі). Ці норми підтверджувались й урядом [31, с.18].

Групування господарств для знімання ренти здійснювалося за кількома параметрами. За наявністю чи відсутністю польового наділу вони поділялися на ґрунтових і безземельних. Ґрунтові ділилися на тяглових і піших, тяглові за кількістю робочої худоби, з якою зобов'язані були виходити на панщину, – на плугових, почворних, потрійних, парових і поєдинкових. Групу безземельних складали городники (наділені хатою та городом) і комірники (інша назва – підсусідки – мешкали як наймити в чужих господарствах). Найбільшою рентою обкладалися плугові господарства, оскільки користувалися найбільшими за розмірами польовими наділами, а далі – пропорційно.

Усі види відробіткової ренти, за винятком даремщин, які точно не нормувалися, вимірювалися робочим часом. Одиницею вимірювання слугував день роботи або встановлений обсяг завдань, урок. Панщинні роботи поділялися на тяглові, що відбувалися з робочою худобою, плугом, ралом, бороною або підводою, і піші – без худоби, зі знаряддями ручної праці. Тяглові роботи переважно виконували чоловіки, із піших частина лягала на плечі жінок і піддітків.

Характерною рисою повинностей у приватновласницьких поселеннях регіону було те, що, вони не обмежувалися установчими грамотами. Нерідко власники встановлювали на свій розсуд розміри чиншу, кількість панщинних днів на рік, уроки на день, правила користування річками, лісами. Архівні документи містять величезну кількість матеріалів про те, що у містечках губернії кількість днів панщини та розміри чиншу істотно різнилися. До прикладу, в містечку Пиків, яке належало П. Борейку, плугові, парові та поєдинкові в середині XIX ст. відробляли щорічно 180 днів панщини, піші – 154, городники – 58 днів. Разом з тим, бобилі жодних повинностей, у тому числі панщини, не відробляли. [17, арк.3]. Крім панщини, жінки садили капусту, обробляли поміщицькі городи. Чиншовики сплачували 5 рублів 40 копійок, городники – 3 рублі сріблом. Всі селяни на користь власника обробляли прядиво, переробляли просо на пшоно, пряли мотки, здавали капусту, кури, яйця. Ткачі, крім всіх повинностей, здавали власнику ще й полотно. У містечку Жабокрич П. Бржозовського парові та тяглі селяни щороку відробляли по 104, поєдинкові – 94, піші – 84, городники – 44, та, навіть бобилі – 34 дні. Разом з тим, сплачували чинш: парові – 6 рублів і 45 копійок, поєдинки – 3 рублі і 30 копійок, піші – 1 рубль і 45 копійок, городники – 1 рубль і 15 копійок, бобилі – 45 копійок сріблом. Водночас, за кожну вівцю та колоду бджіл вносили по 6,5 копійок сріблом. У містечку були й вільні люди, які сплачували чинш від 4 рублів 15 копійок до 8 рублів 30 копійок сріблом, євреї – по 8 рублів 30 копійок сріблом [18, арк.2-3]. У Городку власниця Н. Гейсмар запровадила на кожен тяглий двір по 156 панщини на рік, а на напівтяглу родину – 104 дні панщини [28, арк.12]. В Чемерівцях, які належали В. Матушевич, відробітки на кожен тяглий двір складали 108 днів, для піших – 84, городни-

чих – 52 дні на рік [19, арк.2]. Лише жителі Сатанова, власником якого був граф О. Потоцький, у середині XIX ст. були звільнені від панщини і відробляли щорічно лише 12 днів шарваркових на ремонті панського маєтку, містків, дороги тощо. У зв'язку з цим орної та сінокісної землі містечку взагалі не відводилося. Вільні люди (переважно євреї) сплачували чинш по 79,5 копійок на рік, бобіаі – 34,5 копійок сріблом [20, арк.1]. Найбільша кількість відробіткової ренти серед міст і містечок Подільської губернії була встановлена у містечку Городище Людвіка і Гната Закревських, де парові селяни відробляли по 200 днів панщини на рік й здавали по 6 курок і 30 яєць, поєдинки – 150 днів та 4 курки, 20 яєць, піші – 100 днів й 2 курки і 10 яєць, городники – 24 дні та 1 моток пряжі з двору [21, арк.2].

Отже, з часу приєднання Поділля до Росії і аж до 40-х рр. XIX ст. царизм не наважувався докорінно ліквідувати чинні польські законодавчі та звичасві норми, які регулювали поземельні відносини. Він лише вдався до поступового поширення цивільного законодавства Російської імперії у краї. Відтак, у містах і містечках регіону панувала унікальна ситуація, коли в юридичній практиці, в залежності від обставин, послуговувались законодавством і Речі Посполитої, і Російської імперії. Цей юридичний симбіоз сприяв значному поширенню в краї суперечок щодо прав на земельні володіння та обмежував державний контроль за цим поземельними відносинами. Зміни, що відбувалися у співвідношенні понять *земельна власність*, *землеволодіння*, *землекористування*, прямо були пов'язані з історичними та соціально-економічними умовами розвитку України. Протягом досліджуваного періоду такі норми й інститути цивільного звичасевого права, як *сервітутне право*, *чиншове право*, практично не піддавалися змінам, тому що в них зберігалася органічна залежність права від сутності й характеру народу.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області), ф.227, оп.1, спр.567.
2. Держархів Хмельницької області, ф.115, оп.2, спр.34.
3. Держархів Хмельницької області, оп.1, спр.1326.
4. Держархів Хмельницької області, спр.651.
5. Держархів Хмельницької області, ф.132, оп.1, т.1, спр.842.
6. Держархів Хмельницької області, ф.115, оп.1, спр.59.
7. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.1277.
8. Держархів Хмельницької області, спр.1275.
9. Держархів Хмельницької області, спр.1276.
10. Держархів Хмельницької області, спр.1273.
11. Держархів Хмельницької області, спр.1272.
12. Держархів Хмельницької області, спр.1271.
13. Держархів Хмельницької області, спр.1269.
14. Держархів Хмельницької області, спр.1195.
15. Держархів Хмельницької області, спр.1194.
16. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.1193.

17. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.229.
18. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.892.
19. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.446.
20. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.853.
21. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.884.
22. Держархів Хмельницької області, спр.453.
23. Держархів Хмельницької області, спр.1078.
24. Держархів Хмельницької області, спр.446.
25. Держархів Хмельницької області, спр.654.
26. Держархів Хмельницької області, спр.1337
27. Держархів Хмельницької області, спр.385.
28. Держархів Хмельницької області, ф.115, оп.2, спр.34.
29. Держархів Хмельницької області, ф.241, оп.1, спр.527.
30. ПСЗРИ. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т.23. – № 17090.
31. Под. губ. ведомости. – 1845. – № 32.
32. О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой // Сб. док., касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине (1792–1796). – Вильна : б/и, 1903.
33. Бершадский С.А. Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование) / С.А. Бершадский. – СПб., 1893.
34. Якубович В. Материалы для истории Брацлавского староства. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную собственность в XVI–XIX вв. / В. Якубович // Труды под. церк. ист.-археол. общ-ва. – Вып. II. – Каменец-Подольский, 1911. – С.178.
35. История Украинской ССР : в 10 т. – Т.3. – К. : Наук. думка, 1983. – 719 с.
36. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В.С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Е. Н. Крымская

Нормы обычного права и Литовского устава в системе собственности городов и местечек Подольской губернии в конце XVIII – в первой половине XIX в.

В статье на основе анализа норм обычного права, Литовского статута, законодательных актов Российской империи и ряда архивных материалов предпринята попытка выделить особенности земельных отношений в городах и местечках Подольской губернии в конце XVIII – первой половины XIX в.

Автор подчеркнул, что со времени присоединения Подолья к России и до 40-х гг. XIX в. царизм не решался в корне ликвидировать действующие польские законодательные и обычные нормы, которые регулировали поземельные отношения. Он только обратился к постепенному распространению гражданского законодательства Российской империи в крае. Поэтому в городах и местечках региона царила уникальная ситуация, когда в юридической практике, в зависимости от обстоятельств, пользовались законодательством и Речи Посполитой, Российской империи. Этот юридический симбиоз способствовал широкому распространению в крае споров о правах на земельные владения и ограничивал государственный контроль за этим поземельных отношений.

Ключевые слова: *земельные отношения, города, местечки, землевладения, Подольская губерния, Литовский статут, обычное право.*

**Usually the rules of law and statutes in the system Lithuanian
Statute towns Podolia province at the end of XVIII –
the first half of XIX**

On the basis of analysis of customary law, the Lithuanian Statute, legal acts of the Russian Empire and a number of archival materials attempt to highlight features of land relations in cities and towns Podolia late eighteenth – early nineteenth century.

The author noted that since joining skirts to and until the 40's. XIX tsarist government did not dare to radically eliminate the current Polish legal and customary norms that regulate agrarian relations. He only resorted to the gradual expansion of civil legislation of the Russian empire in the province. Thus, in the cities and towns of the region dominated unique situation when the legal practice, depending on the circumstances, used legislation and the Commonwealth and Empire. This legal symbiosis contributed to a significant spread in the land disputes over rights to land ownership and limited state control over this land relations.

Key words: land relations, cities, towns, land tenure, Podolia, Lithuanian statute, common law.

Отримано: 29.09.2016

УДК 374.73:061(477)«1905»

В. О. Магась

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ
В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Події Першої російської революції спричинили політичну радикалізацію вчителів усієї імперії. Педагоги почали створювати свої нелегальні професійно-політичні організації, котрі мали на меті зміну їхнього професійного становища шляхом модернізації державного ладу. До таких організацій відносимо Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти. Під вплив ідей останнього підпадали і деякі легальні товариства, зокрема Київське педагогічне товариство взаємної допомоги. Під дією царського Указу 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну кампанію на плановому щорічному засіданні 27 березня – 3 квітня 1905 р. була прийнята постанова з вимогами проведення ліберальних реформ в державі та освіті, а також обрано делегатів на Всеросійський з'їзд педагогів. Наслідком таких рішень стало їх неприйняття частиною членів товариства та їх подальший вихід з організації, але на місце 72 членів, що вибули, вступила 101 особа. Цей процес набув в Києві широкого розголосу, оскільки рішення педагогів про вихід з організації публікувалися в газеті «Киевлянин». На сторінках цього ж періодичного видання та в окремій брошурі було засуджено професійно-політичний рух педагогів. Наступне надзвичайне засідання 20-27 травня 1905 р. продемонструвало деяке пом'якшення настроїв педагогів, оскільки зібрання визнало лише професійну частину програми Всеросійського союзу вчителів, відкинувши його політичну складову та ухвалило не відправляти розроблену концепцію реформування школи до Ради Міністрів, а вирішило зачекати до скликання Державної Думи.